No. ५५ / घ

Title "लघुशब्दरत्नम्" प्रौढमनोरमाव्याख्यानं

Author हरिदीक्षित:

Extent २१ पत्र Age

Subject व्याकरण

लघुपाद्धरत्नक

५५

र्थ्यमानार्धधातुकत्वस्य स्थानिसंबंधिवकारालनिरूपितधर्मत्वस्यैवाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः सिद्धत्वात् न
च स्वाश्रयघटकत्वसंबंधेन स्थान्यवयववलाद्व्यंजितमार्धधातुकत्वस्यास्तीति वाच्यं तेन संबंधेन तद्व्यंजितत्वे
पितस्याकिंचित्करत्वात् समवायेन तु ताद्दशाल्घटितसमुदायवृत्तित्वात् व्यपदेशिवद्भावेन स्थानिसंबंधि
धर्मत्वमिति चेन्न अल्मात्ररंजितत्वविशेषणेनैव निषेधाप्राप्तेः तस्मान्निमित्ते फलितासाधारण्यमादाये
वैतत्संगतिप्रसंग इति न पूर्वग्रंथविरोधः एतेनैतद्वरेफवृत्तिकल्वसमुदायशब्देपि सत्त्वेन तस्य स्थान्यलसाधार
ण्यत्वात् अतिदेशो न प्राप्नोतीति प्रागुक्तस्वलिः दंत विरोधाच्चिंत्यमेतदित्यपास्तं प्रथमपक्षे स्थानितावं
च्छेदके एवासाधारण्यनिवेशेन दोषाः संतीत्यादौ निषेधस्य सुराहितत्वाच्चेति सात्पर्यमस्यार्थविचारयंस्तु
रिभिः ते तेपि आद्यादेशप्रतिबंधरूपस्याशास्त्रीयस्य स्थानिकार्यस्यानतिदेशो नेत्यर्थः स्थानिभूतालवृ
त्तिधर्माश्रयविधेरभावेन स्थानिसंबंधाल्वृत्तिधर्माश्रयविधेरभावे न चाल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेरितिभा
वः वर्णाश्रयत्वमितीति यथा न्वेतत्तेयानपदांतस्य रेत्त्रेमनोरमायामेवं तन्निमित्तशास्त्रीयमेवेति तेनजघ

शा०को

सिद्धेस्याद्धेत्याद्योनिसानिवृत्तेस्याशास्त्रीयस्यत्यातिदेश्याइतिउपदेशात्वेतेरतीरणनिषेधाभावात्तु क्वादिनिपमात्रित
मिति इति भावः अत्रैतस्यान्यादेशसंदेह सार्थसादेशत्वेन णत्वार्थमित्याशंकते नन्वितोरिति अत एव गत्वेति लोके
लि. सार्थस्यतेनयोधितत्वादेवेत्यर्थः पाशास्त्रीयेति अयेनाकार्यस्य मुख्येयः अनुमानिकादेशस्यानिवृत्ते
नैतदर्थकोडीकारेणशास्त्रीयकार्यस्य प्रत्यासत्यात स्त्रव सौवित्येनैतत्संगतमितिभावः अनेनत्यापने
गतपदेन नन्वेअंगसंज्ञाबाध्यत्वपरिणामानां क्रियते यस्मात्स्यपविधिस्तदादीतिभावः अनेनेत्यापनो
गतयेति नेनुअंगसंज्ञाबाध्यत्वपरिमाणानां क्रियते यस्मात् स्यपविधिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात
इति अंगसंज्ञासूत्रस्य भाष्यकैयटाभ्यामंगसंज्ञायाएकदेशविकृतेन्यायाविषयत्वबोधनात् कथंनेत्याये
नअंगत्वमादायनुमंज्ञायपद्यस्यानिवत्वेनगारणामवः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये हितविरोधादिति न्वेददत्रे वदति एम०
अचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यप्रायाण्यो नांगसंज्ञासूत्रस्योक्तभाष्यस्यैकदेशयुक्तत्वात अन्यथांग सं
ज्ञायाअत्रोक्तपरिमाणानिवृत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायाविषयत्वेयानुमादेशाद्वोतनप्रा णापेकादेशासे

पसंख्यानमिति वार्त्तिकस्याकपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन तत्प्रत्याख्यानस्य चासंगतापत्तेरिति गुरुचरणा
स्तु अत्र च परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यमेव एकदेशपत्तिः लोके कोकदेशविकृतेऽनन्यापत्त तदेकदेशमात्रविकारवि
षयत्वेनैकादेशविषये ऽप्यामेरङादेशस्यसंतेभावेन तु मोऽप्राप्तेरित्याहुः स्वहं चैतत्तच्छायादौ अपरे पुनरादाये
न विधिर्यस्मात्तदादिषु विधिरिति सूत्रयोर्भाष्ययोरभिनादित्यादौ अग्निकृते ऽगधातुत्वे तयोरप्राप्तिमाशंक्य तदुक्तके द
दिश्यहणात् तुरिहारमेकपक्षात्तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमिति गणपमगृहीत्वाऽनमूलकल्लौकिकन्यायेन प
रिहारान्तरमुक्तं वार्त्तिककृता ततो भाष्यकारेण तयोरेकोपरिमाणनिष्ठत्वेन लौकिकन्यायाविषयत्वमाशं
क्य नेदमद्धोः को दिम्पुत्रा को इति प्रतिषेधात्तत्रापकात्तदेकदेश भूतेनेऽत्रहगोन गृह्यते इति समाहितं तत्ता
याचे तस्मान्मध्याधोकसिद्धमेवन्यायः शाहे उक्तपरिमाणाविषये विज्ञापकाटाज्ञाश्रयणादिति व्यप
ते इति अधिकृ सेवनू नस्यापि तदेवदेशस्य तमहणोन ग्रहणात्तदोषः ननु दृष्टान्ते तदा दृष्टीतिकाभ्याम
धिकविषयत्वमेव तत्ते भाष्यस्यासि न नेत्राप्यसाविस्याहावेकोपरिमाणनिष्ठागत्वस्य दोर्लभ्यमेवेतिचे

2

शा॰ च॰ तस्थानिवत्सूत्रे भाष्ये पचविस्तादौ एरुकारे त्रिरादेशाभावादलिविधित्वाच्च स्थानिवद्भावाप्रसक्तावेकादेशवि
हितत्वेनोपसंख्यानमारब्धं तत्त्वैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धमिति लौकिकन्यायेन प्रत्याख्यातं ततो भाष्यका
रेणानित्यविज्ञानं त्वित्यादिना शब्दानित्यत्वापत्त्यैव संदृह्योपसंख्यानमुज्जीवितं न तु तिदत्वस्योक्तपरिमा
णानिष्ठतया न्यायाविषयत्वेनापि तस्यायमाशयः तिदत्वस्योक्तपरिमाणानिष्ठत्वेपि प्रागदीयत इति नि
र्देशात्तत्रोपकोऽह्न्यो कश्चिदेव न्यायः शास्त्रे क्तपरिमाणविषयेपि प्रश्नादिनाश्रयणं इतितेन तद्व्याप्ति
ति नैवैकदेशविहतोपसंख्यानेपि शब्दानित्यत्वापत्तिरस्त्वेवेति चेन्न। तस्यानेनमाकोदेशपरत्वेऽप्यवतो
त्पर्ततेनस्यादेशस्य वादेशग्रहणसामर्थ्येनैव लाभेन अथ वेत्यादिना तदपि प्रत्याख्यातं सा च भ
ल्पनाख्यानपृष्ठीनिर्देशे एव पत्रे च तदभावे न नतेदशादेशकल्पनाश्रापत्त्या वित्यादौ तत्रोक्तरीत्या ९०
र्धस्मनविकारे लौकिकैकदेशविकृतन्यायेनोंगतेन किंविबाधकमित्याहुः। अर्धस्य इकारात्पूर्वस्य तण

वार्थन्नूनविकारे लौकिकैकदेशविकृतत्वापेन सिद्धावप्यर्थनिकारोत्तरघिकविकारे च जातिव्यंजकाभावो
ऽवयवदर्शनाभावे नोक्तन्यायप्राप्त्या स्यान्निवर्त्तत्वमावश्यकं तत्राभिप्रायो तावदेशस्यैव परिग्रहे तोतित्वानाप
त्याऽनुमानिकादेशपरिग्रहापाऽऽदेशग्रहणमिति भावः तन्त्रादेशस्तिवदित्याति देशवाक्यकल्पना त्तौ
ल्विधितं दोषान्तरमाह किंचिनिमित्तनन्तु भूयोऽवयवदर्शनं नेज्जातिव्यंजकं वस्त्विधावृत्तकापत्तेनु वै
रूप्यं प्रापितस्य मुखमात्रेणाहेरूपस्याऽऽध्यात्मिके गायत्र्यां गिष्ठा त्मनस्तावदवयवमात्रदर्शित्वे जाते व्यं
जनात्यूहतेचतेरिकारस्योकारेणाच्छादनात्सम्यपि वैरूप्ये ऽपवादितत्वात् संख्याकौशकाघवगमादिकाराप
गमेत्तकारमात्रादर्शितत्वे जाते व्यंजनस्य दृष्टत्वानुशब्देपि तैनैव तादृशजातिर्व्यज्यते इति वक्तुं शक्यमि
त्यस्वरसादाह किंचेतीति कस्यचिदवतरणं तत्र प्रकृते प्रचतुरस्मादौ लौकिकैकदेशविकृतस्यापेन
सिद्धेरवउके नोऽर्थस्यान्यथात्वे जातिव्यंजकाभावप्रतितास्तथ्यकैरूपान्यत्वाद्वेतिमाष्यवार्तिकविरो

3

श० दे०

यात किंच सुखदुःखावयवमात्रदर्शी मस्य सातंत्र्येण लोकाविनश्वरत्वादिजातिधर्मं जकत्वेप्यनुवृत्तत्वमिदं नैकावया
यमात्रदर्शिनस्य सतद्धर्मं जकत्वाभावदर्शनेन तत्र भूयोऽवयवदर्शनस्यैव तद्धर्मंजकत्वसिद्धेः अयचहिंसा
रूपैनेस्तुरितिवत्तत्तेत्तित्सानुमानिकादेशमात्रायस्यानिवर्त्तनेवर्तितव्येनतुलौकिकैकदेशविभूत
न्यायेनेतिदृष्टान्तासिद्धेश्च अत एव भाष्ये एकदेशविकृतेष्वितिवहुवचनमुपात्तं सर्वं चेदस्यानिवर्त्त
त्रेऽयोतेस्तदृष्टा अगतंजात्येनैवभाष्येऽकृतयेतिनतुतिङ सर्वनामसंज्ञावदंगसंज्ञाया अपिपरिछि
नपरिछिन्नपरिमाणानिष्पन्नेनलौकिकैकदेशविकृतन्यायालम्पत्वस्यभाष्येऽकृतपाद्यापत्तावित्सा
हवेकादेशकृतेसांतेऽगित्युक्तन्यायेनांगत्वप्रतिपादनंपूर्वधर्मौकृतेविरुद्धमितिचेन्न अत एव
व्यापत्सातिविभिवृक्तेः प्राचामनुशेषित्वेनादिबाधयाचैतत्तथासदृश्यमालोचांगुरुचरणोः स्व
च्छेकृतत्ततनरएवखिन्नेनविशेषवक्तुमाशाकते नचैतदुल्लायिमिति अतादिवद्धेतिशास्त्रस्यानिवर्त्त एम०

त्रागतत्वमिति वदतां प्राचां मते नेदं तदा हस्यानीति तं दुलक्षणसिद्धस्यातं उल्लासितत्वाद्देशत्वानुमानिकस्याप्यादेशम
वमादाय स्थानित्वेन प्रत्ययांतत्वं बोध्यं ॥ वस्तुतो नामेन आतार्थत्वं नस्येतत्पि सूचितं ग्रयपू देववं स्यादिति पर्युदासत्वे इति
पर्युदासे हि प्रत्ययत्वस्य येन विधिरिति शास्त्रबलात् प्रत्ययपरत्वसंकेतितप्रत्ययांतत्वस्य बाधे मस्य शास्त्रीयपत्वेपि तत्वे
पस्य प्राप्तिपदिकत्वाभावरूपस्य शास्त्रेण विधानाद्देशास्त्रीयपत्वं प्रत्ययप्राप्तिवेधे नु प्रत्ययांतस्य प्राप्तिपदिकत्वा
भावः शास्त्रेणैव विधीयत इति तस्य शास्त्रीयत्वमेवेति भावः स्थानिवत्त्वमिति तथा च प्रत्ययांतभिन्नत्वमात्राति
पदिकत्वापत्तौ न लोपापत्तिरिति भावः न चैतस्य दुर्लभत्वेपि एकदेशविकृतन्यायेन अलोपस्याधिहितत्वस्तु प
रादिवम्रावेनानित्यस्य प्रत्ययत्वेपि सप्रत्ययपूर्व इति निषेधः सिद्ध इति वाच्यं प्रादिवद्भावस्यापि शास्त्रीयपकादे
त्प्रवृत्तेः एतेन पदेऽपि सौ नीतिनिमित्तविशेषणपादाने न तदस्यपाद्यभावस्यापि तात्पर्यं तं शास्त्रविषयत्वे
न शास्त्रीयत्वमिति देशप्रवृत्तौ लवनाद्य सिद्धिरेतच्छास्त्रपर्युदासत्वे तात्पर्यं आनुमानिकादेशमादायासस्थानि
चवैनैवेति निष्ठात्वस्येति निष्ठात्वरूपनिमित्तस्य शास्त्रीयपस्य सत्वेपि तत्कार्यस्य पत्वाभावरूपस्य शास्त्रीयपत्व

स्थानि श्रीगणेशाय नमः वत्वप्रवृत्तेरविषयामित्युक्तेपि विवक्षानेदत्वादावतिप्रसंगवारणायः पर्यवसन्नतगज्ञा
पकमितिभावः प्राधान्यात्प्रधानभूतशास्त्रीयकार्यातिदेश इत्युक्तपदेनणादिद्वितीयपक्षाभिप्रा
येणोक्तं शास्त्रीयतल्लिङ्गनिमित्तरूपकार्यातिदेश इति प्रथमपक्षोनिष्ठान्वस्यशास्त्रीयत्वेनतदतिदेशा
भावे गौणाभिष्ठानिष्ठायामितिपर्युदासलभ्यशास्त्रीयनिषेधस्यवृत्तलेणौणानिष्ठानिष्ठायामितिप
र्युदासलभ्यशास्त्रीयनिषेधस्यप्रवृत्तेष्टसिद्धौ नापकस्यासंभवादनुपयोगाच्च। एवं पक्षान्तरे त्वरूपशास्त्री
यनिमित्तातिदेशमात्रेणाप्रत्यय इति पर्युदासलभ्यशास्त्रीयनिषेधप्रवृत्तेष्टसिद्धौ नकर्तव्यमिति शं
कनासंगनेरवेतिकेचित् वस्तुतोपि निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशापवृत्तिः शास्त्रीयतन्निमित्तरूपकार्यातिदे
श इति भाष्योक्तप्रथमपक्षेपि निमित्तं कस्येति विधेयस्यांस्यानिमित्तस्यववविध्यविशास्त्रीयस्येव ग्रहणात्स
त्वोसमतेऽत्र यथा नायक इत्यादावकस्यास्थानिवत्त्वेन हलन्तरूपशास्त्रीयनिमित्तस्यातिदेशादिति प्रथमा
नधर्मीविरुद्धत्वात्तत्र यथाप्रमुक्तकोप्यभावाद्बल्या दूषेपिनातिशास्त्रवनात्सेयाविषयस्यनिषेधस्याप्रवृत्तेः

नाहिरस्तीं य पर्युदासलभ्या या शास्त्रीयकार्ये एवं निमित्तरूपकार्यातिदेशः इत्यत्र प्रमाणमस्ति तस्माच्छास्त्रीयकार्ये कृते
ध्ये एवं तत्तन्निमित्तरूपशास्त्रीयकार्यातिदेश इत्येन प्रथमपक्षस्तात्पर्यं प्रधानभूतेन शास्त्रीयकार्यातिदेशः इति द्वि
तीयपक्षे निमित्तस्य शास्त्रीयस्योपादानवदिति ज्ञापकं सम्यगेवात्र एवं विधिनी पक्षे जघे सिद्धे स्यादेतासो
नित्यानित्यत्वं शास्त्रीयधर्मनिमित्तकस्यापदेशो त्वनेन इतीणि निषेधकार्यस्य नातिदेशः एतेन निमित्तनिमित्ति
नोरुभयोरपि शास्त्रीययोरेव ग्रहणं तु न प्रमाणं शास्त्रीयनिमित्तमात्रातिदेशो नैव सकललक्ष्यसौष्ठवादिप्रया
सत्याप प्रमाणस्य फलस्याबोधकत्वात् शास्त्रीयकार्यफलत्वे शास्त्रीयनिमित्तमात्रस्यैवातिदेशे तन्मात्रपृद्धि
रिति दत्तोत्तरशङ्कत्वाद्धि इतिशास्त्रम् अवे केचित् निरयधयाऽथ्यादिस्याद्वै एपल्लोपाविति वृद्धेः पूर्वत्राल्लोपे तेनो वृद्धा वै
कदेशविकृतेन्यायेन स्थानिवद्भावेन यायाकपोऽर्ध्यावयोरिलायस्याचः परेति स्थानिवद्भावेन्नवा रतोड्क
रेत्रात् घातरित्यादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावात् न च स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशः तन्त्रेऽचः पर इति कार्यस्य शास्त्री
यत्वेऽपि निमित्तस्य तथात्वाभावेन पक्षद्वयेऽपि स्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तेरिति वाच्यम् स्थानिभूतादचः पूर्व

शा॰ दे॰

त्ववद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधावचान्यारेशः स्थानिवदित्यत्र चः परेति सूत्रार्थे नेनतिमित्तभूतस्यतादृ
शधर्मस्यादित्वहेतित्वादेः शास्त्रीयपरस्य स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशादिति केचित्त परे तु शास्त्रीयपञ्चोपाविप्यनेन ता
लोपस्य णिस्थानिवद्विधायकत्वेऽप्यनियादेनमात्रायाम् आपरत्वात्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाच्च
पूर्वं वृद्धावनन्तरं णिलोपे स्थानिभूताद्दचः प्रत्ययस्य सत्त्वेन एव सत्त्वेन स्थानिवत्सूत्रमवृत्त्यनपेक्षणादुक्तार्थेन
फले अनेनैव नपदान्तसूत्रे आलाणकं कृतिरनिपथाश्रममापद्योरादृणाद्संगतिः कण्डूपते यङन्तात् क्विपि अल्लो
पलोपयोः द्वयोरपस्य स्थानिवच्चेनोढाङः कृते स्थानिभूताद्दचः पूर्वत्वेपसत्त्वात एवाभाव न पुनः स्थानिवत्ता
भाग द्वयोर्निषिद्धत्वात स्थानिभूताद्दचः पूर्वत्वविद्धितिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधानिस्यर्थे गुणवृद्धिविधौ पं
गत्वरूपताइमत्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविविन्ते नमस्तुत स्थानिवत्त्वाभावेनाद्दूनापत्तेः पत्वेत्रकल्पेपत्रिकुठे
रीद्दवी त्ते स्निन्कर्मेय्येनिवेधात् नहि दीर्घशास्त्रे नर्तं न्यावित ग्रहणमागमाभावात् लोलुवे गुणे दीर्घ एवेति १०
चेत्रादीर्घ न्त्ववन्मात्र वृत्तिधर्माश्रयविधौ निषेधागीकापरगुण न्वस्ये कमात्रोसाधारणत्वेनाग्रहणा

त्यात्र नस्य पापचके इत्यादौ न निषेधः । वृद्धित्वस्यार्द्धतृतीयमात्रासाधारणत्वेन दीर्घग्रहणेनाग्रहणा
त् । नन्वनुवर्त्ती दीर्घग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन गार्ग्यकरूगोत्रैयादिक एव दीर्घस्तत्र ग्रहीतः न वि सामूलोऽरिति सत्रे स
पादस्य पाध्यायीस्य दीर्घग्रहणमंगीकृत्य भाष्यकृता नादेशमात्रस्यानन्तादितिन इत्युद्दं कृत्वा कुचोद्यमेवा
उक्तरीत्यादोषस्यैवाभावेन कल्पनावैयर्थ्यात् किंच नपदन्त्रसूत्रे छितानादेशमात्रस्यानन्तादितितइत्युद्धंकृ
त्वा कुचोद्यमेव उक्तरीत्यादोषस्यैवाभावेन कल्पनावैयर्थ्यात् किंच नपदन्त्रसूत्रेऽधिकं गुपधेतिवार्त्ति
केक्तो क्विसहारसांकरूपतेरप्रत्ययः करात्र इति नैतदस्ति पलोपविधिं प्रति नस्यानिवत् । इदन्त्रे द्विपेपदि
पतेरप्रत्ययः पिपठीः नैतदस्ति दीर्घविधिं प्रति नस्यानिवत् । इदं नाद्दिलोपवने लौनैतदस्ति तत्र कृत्वा वृद्धा
वादेशौ तिलोपः प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति नात्र वर्णाश्रयत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् इदंत
द्दिवलबमाचष्टेलवपतिलपतेरप्रत्ययः लौः लोः स्यानिमद्भावादूठ्न प्राप्नोति क्वौलुप्ते नस्यानिवदिति

6

श॰वो॰

मवति एवमपि न सिध्यति कथं क्वौ णिलोपः स्याद्वकारलोपस्त्वस्यानिमित्तवादिति न प्राप्नोति नैव दोषः नैवं वि
ज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति जिघ्रतेः क्वौ उत्पादोपलोपलोपादने
वलोदित्वादौ दीर्घगुणे नान्यथासिद्धिः मत्र निषादपताम भगवतो भाष्यकृतो दीर्घशब्देन द्राविताग्रहणबोधनेना
णादीर्घशब्देनोक्तो गुहणबोधनात् त्विद्धिनादृशब्देन त्वपदं त्वस्योः शब्दे पि सत्वे मतस्य द्विमात्रकालिको
प्येकः पदीर्घत्ववन्मात्रवृत्तिधर्मत्वाभावाच्च अत्र क्वाब्वा वादेशौ णिलोपः इति भाष्यतुल्लि लोपस्य निम्पा
त्वाभिप्रायेणायो ऽपि न तु णपलोपाविति पूर्वविधि तिषेधाभिप्रायेण णि स्थानिकवद्भावे णिलोपस्य नेन
पूर्वभावप्रतिपादनात् अतो न पूर्वत्र स्य विरोधः उक्तं वार्त्तिकाभिप्रायेण प्रयोजनं परः कैयटग्रंथस्तु चि
न्त्य एवं नन्द्वेस्तु न नित्यत्वे णिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ता लक्षणान्तरेण त्वनित्यत्वप्रतिपादनादि
ति सप्तमध्यो तेन नु लोलपते पङ्-न्नादच्चि अत्र लोपपलोपयोः कृतयोः रुवङ्-अनादेशाद्यच्चः पूर्वत्रा

एम॰

भावेनाचः परे निस्यान्निवावाग्रामाल्लोलुवादेो लध्वपुधइगुणापत्तिः नचधातुलोपइतिनिषेधइति सुंदरनस्य
भाष्यकृता श्रुत्वा ख्यानादित्तिवेको ३केङि-[illegible]नाद्दिष्टाद्चः पूर्वत्वाभावेपितनः पूर्वत्वेन इष्टलोलश
धान्यस्य गुणो कर्त्तव्ये तस्येविवन्धापादश्रोपस्यपञ्लेमीसमासेन प्रासस्यानिवभ्रावस्यसौलभ्योनोपधा
गुणवारसातत् नचहे गोरित्यादेोपश्च सीसमासेन त्पञ्वमीसमासेनप्राप्तस्यानिभ्रावेनेङः परन्वान्नु
लोपापत्तिगरणायनिमित्तत्वे नाश्रितात्सूर्वस्मादितिकेषये कार्यस्यावंश्यकत्वेपानेप्रकृतस्यानिवभ्रावप्रा
प्तिरितिगवा रिपञ्चमीसस्यश्रनिस्पत्वे नापिहे।गोरित्यत्र सुलोपापत्तिवारणसम्भकात भाष्यानुत्सा
तदनित्यत्वाभावेपि पूर्वस्मात्परस्यामवहितत्सैवयहसतन्नेद्वा। श्रचः पूर्वत्वांशोस्वीरग्रहणाभाष्यप्रमाणा
च्चेत्र्य एव भानोशाधेपिश्रत्रेनेबाधेनानाभोवात् एङः इत्सादिति सूत्रे एङ्ः नेरूपोनसम्बुद्धिमो
पेकर्त्तव्येस्यानिरवत्वोत्तावज्ञापनाद्बाधेइत्याहसम्बुद्धिलोपार्थमेव ग्रहणांतुनजापकम्बट भाष्य

7

मारणेनतेषामनभिधानस्यकेपरादौस्थितत्वात् नचपञ्चमीसमासस्यापीपचन्नितिस्यादिलक्ष्यविशेष
श०द्र: परत्यालक्ष्यंलोलुवादिसिद्धिरितिवाच्यम् तस्यसार्वत्रिकत्वेपिसत्त्वभावात् नचैवंवैयाकरणाइन्वादावनाधि
कारहेयेकारात्मध्यन्तेनद्ध्वेकारादेस्तवहिनवस्यैकारादेर्नकौरीसाऽप्यादेशाप्रापत्तिरितिवाच्यम् ऐन्द्रि
धिसामर्थ्येनतदभावपरमात्मसामान्येनचतत्तःपर्वत्वेनद्ध्वस्यसाकच्चकस्यैकगुरुत्वात् तथाचहेयोरि
स्पत्रस्यानिषेधाद्वैस्वैवप्राप्तिरितिनकापिशंकास्यहैवेहंभावप्रकारोएवंचलोलुवादावुपधागुणवारणा
यस्यानिवद्भावसिद्धयेस्यानिनाकानादिह्यादेवःपूर्वत्वकल्पनाकरणेनिरस्ताहैतपातेदतिप्रसंगेतद
निस्पत्वेकल्पनाचहिह्मिनांवि·न्स्यैवफलाभावान्ना प्रक्षालेनावीतिनागपातास्यानिमूतद्ध्वःपू
र्वत्ववद्धनिधर्मीवह्निन्नौदेरूपकेविधावितियथादुर्वेः·नस्यानिलोलूहूस्यकारवानिधर्मस्यांगत्वस्यस्था एम०
स्यानिमताहृद्यःपूर्वन्नवत्वनिशास्त्रीयस्यानिदेशोमादोषइत्यामिकस्यविशेषत्वनाविस्याफलाभावात् न

चशिंशपेति सद्व्यभिचारोदाहरणं प्रत्युक्तं तस्य तदुदाहरणत्वेपि शाब्दस्याभावप्रकाशयोः खण्डितत्वात् यत्तु स्यान्निमू
नादृशः पूर्वं त्ववतिष्ठप्रकारे कर्णे मानस्य प्रत्यक्षिवयवत्वस्य मिद्ध्यो न्यादिति शास्त्रे गम्यस्यावयवापवर्गः सम
स्यावयवइति न्यायप्रामाणादावयवत्वप्रयोजकस्यानुस्वारैःवस्यापेक्षणात् दृजसवारविधौपरसवर्णविधौ चपदस्येत्यवय
वषट्काराजुष्टत्वेः सिद्धान्तोता शिंशीसुदाहरणं सम्यगेवेति तद्विंशं मितामंत्यानवपरातस्यैव तस्य वमतेणास्त्रे
णगौधनेनशिखिकितिप्रकृतस्यावयवत्वस्यासिद्धकोन्यादिति शास्त्रेगम्यत्वाभावात् अवयवोपवयतइति न्यायेनप्रक्ष
त्यवयवतोपितस्योक्तशास्त्रेगम्यत्वाभावात् शास्त्रे तेन्यायाप्रवणस्याप्राक्निरस्तत्वोद्घा। अग्रेपरेणपि
वातेनद्धितीपावयवस्य समुदायावत्वबोधनेपितत्तीपावयवस्य समुदायारूपवत्वबोधनेमानाभावात्
पादावयववत्वेस्य उद्दैर्भत्वात् नभ्याचारत्तेस्यानुस्वारस्यपरोत्साभ्यामपदान्ते एवानुस्वारपरसवर्णविध्या
नेनन्यायवर्णाभावात् दृश्यस्तस्य पवर्गकानुष्ठानेरभावादेपरंपदं गवजनपरिभाषयागुणभावसाध

8

शं०

लोलुवोऽस्तेत इत्यत्रास्याः परिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेनानाकरमेव एतास्य वर्णोदाहरणं हरिनशब्दादास्त्वा
न रिणा जगाद्दिचिहरिणा नानीतितेदविविचिर्त्वं पूर्वत्रासिद्धं इत्यनेनैव स्थानिवद्भावनिषेधसिद्धेः सवर्णोदाहरणं
हरिनशब्दात्रास्त्वा न रिणा जगाद्दिचिहरिर्द्वेनानीतितेदपिचित्वं पूर्वत्रासिद्धं इत्यत्रैव सवर्णग्रहणात् उपपादितो
गात् निवृत्तस्य होऽढ् इति निषेधात् पूर्वत्रासिद्धीये इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । णत्वं शे भाष्यप्रामाण्या
त्तिपदोक्तपरिभाषया प्रत्याक्षीकारे पिलत्वं शेन त्वीकारेणापरत्वे वर्णापद्लेऽप्यलेचस्याग्रहणा
दिति दिक्। कौस्तुभ केन्तु तमाह। केचित्तिति एकं चत्वं रूपमिति शास्त्राविषये लोकन्यायेन सिद्धो वा
नावर्णस्य लेमाहन्यदान्ते तिन्यादुरित्यनेन स्वं रूपमिति शास्त्रप्रवृत्तावनोऽङ्कारेऽपि तत्समवेद्रू
पोऽस्वरसः स्यवितः पर्युदासल भाष्यात्वो वस्थानिवत्त्वप्रवृत्ते साधकान्तरेमाणा तेन निनेत्वाद्दे एम०
वेन्यर्थः अतिदेशस्वभावे नेस्त्रोसाधकमाह कत्रपले इतिस्पष्टं तदाह हिपदइति उक्तार्थे भाष्यवि

रोऽयं परिहर्त्तुमनुवदति यत्त्विति यत्र विधेयो णत्वं न इति पूर्वं चिन्तितं चेदमधस्तात् तेनेदं व्यर्थं स्यान्न लसाधारणधर्मा
श्रयणोऽनिषेधप्रवृत्तेरवश्यं वक्तव्यत्वेनोपस्थापकेः शब्देन तदुपस्थापकप्रयोगस्य कारमात्रे वृत्तिमान स्यैट्का
रोपलक्षितेट्त्वरूपस्येट्त्वस्य स्यान्न लसुधारणत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः इति निरस्तं प
र्यपि रामायत्ता रावेबकलं न यापित्रकाष्टायेति ज्ञापकात्सिद्धिरित्यभिप्रायेण ह शब्द तेदस्युक्तेरत्र हीदि
ति अत्रेवेति सत्योपविधावित्यर्थः दृष्टान्तार्थमित्युक्तं यात्के विधिग्रहणालम्भार्थमात्रैव चेदिति यत्तु नन्वे
वमपि दीर्घविधावपरिभाषोपस्थानादचेएव स्यानित्वमिट्त्वजन्तोरणां याववर्त्तक इति विशेषकार्यत्वादि
एन प्राप्नोति सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशादन्यत्रास्त्वेतीत्यवृत्तरणां न हि त्व इटो दीर्घ इत्युक्तो घनिय
माभावेनानियमे नियमकारिणः परिभाषा या अनुपस्थानात् उपस्थाने वा सौत्र स्यानितायाः समुदा
य एव सत्वादित्युक्तं पान्न। लिंगाद्येति किंत्वसुक्तो विशेषधर्मन्चेनप्रदायेत्स्यादेतदनतिदेशादीत्याया

१

शौक्लत्वादित्यर्थे सतत्तज्ज्ञापकप्रमाणाभावः नन्वेवमपि किन्तु स्याद्विशेषणानेकान्तविधित्वादनलविधा
श०८१० विनिषेधयुक्तत्वेनाक्षेपार्थमेवेदमित्याह नन्वेति अनवस्थानामनेकान्तत्वेपीति पाठः अपि नामसिद्ध
त्वे अनेकान्तत्वपरिग्रहः नवानेकान्तत्वपक्षे विनिग्रहणस्य कथं ज्ञापकता इत्याह शाकारस्यानवपत्ते
नानेकान्तत्वे भावादित्ति गाच्यमसत्त्वोपपत्तौ नवस्थिति स्यानियतप्राप्यादेशत्वात् अपि तन्त्रेवत्ती कारण
दोषात् नन्वेवमपि मुख्येऽवयवविनिर्मुक्ते अनेकान्तिकेति वक्तृश्रीहः सत्वेन जरसे सादालेधसर्वादेशतास्यानेकान्ती
पितावयवनीतिवाच्यं मुख्येवयवविन्यस्यपदार्थे एवं वक्तृश्रीहरिरत्र मानाभावेन वर्णस्य वर्णान्तरनिरू
पितत्वेः स्यादवयवत्वस्य काप्यभावेन चारोपितानारोपितसाधारणावयवविन्यस्तपदार्थे वक्तृश्रीहः स
त्वेन शादावनेकान्तत्वान्न सर्वादेशतासिद्धौ शितग्रहणवैयर्थ्यं न ज्ञापकता पाः सुस्पष्टत्वात् एकान्तत्वेप एम०
हेतुस्पष्टमेवेति संक्षेपः एतेनानवस्थानामनेकान्तत्वादेकान्तेन्वेपीति पाठः अनवस्थानामनेकान्तत्वे

दीतित्वपाठः तत्पक्षे शित्त्वग्रहणस्य ज्ञापकत्वासम्भवात् तस्यैव चेदनेकाल्त्वे कौस्तुभे इत्यपास्तं केचित्तु अनुब
न्धनामनेकान्तत्वे पीति पूर्वान्त्वपि तत्पक्षे पित्सानुबन्धकनिर्देशो विशिष्टरूपस्य स्थानित्वेन स्थानिसम्बन्धित्वा
भ्रंनेरनल्विधाविति निषेधप्राप्त्यैर्वोध्या स्थानिसम्बन्धश्चावयवानपि विभावयेवेत्यत्र मानाभावान् शिद्ग्र
णेनैवास्तु । समाधानं गुम्यस्तु एकान्तत्वाभिप्रायेण ज्ञापकं परं अत एव अनेकाल्शिदिति सूत्रे शित्ग्रहणं नेपथ्या
पुतिपादकं अनुबन्धेनामेकान्तत्वमेवमाप्यमित्युक्तं भाष्ये इत्युक्तं ग्रन्थकृतैव पक्षान्तरेऽपि परिहाराय बोध्यतदे
तिः पक्षेवस्तुतस्तु नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमेतस्य भाष्ये सर्वशेषपूरणेन व्याख्यानेन प्रमाणाभाकः अ
नुबन्धकार्यैः नल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तौ ज्ञापनं तु नल्पयोग्यत्वे वा । अत्र अन्यथा आदेशे त्वपि कित्वस्थानिविधि
त्वादेव शिद्योतनं व्यर्थानर्थक्यात् इतिस्पष्टं शब्दकौस्तुभे । पदस्य स्थानिवत्सूत्रेऽपि वृद्धिपोत्कोरीत्यादौ एकान्तत्वाच वृद्धे
प्यन्तरंगत्वादुपदेश एवानुबन्धलोपादादेशप्रवृत्तिकाले तद् संनिधानात् तद्धितिधर्मस्य स्थानेऽल्त्वं निन्त्व

१०८ भावोऽन्त्यज्ञापने प्रयोजनाभाव इति तच्चिन्त्यं साक्षादनेकान्त्वाभावज्ञापनापेक्षया विशेषणीभूतान्त्य
वहारा भरवज्ञापने लाघवस्यैकप्रमाणत्वात् अनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति निषेधस्याप्योन्न सवर्वारणेने
तदर्थं नल्पीति निषेधस्य ज्ञापकत्वान् गोकारच्छा। विशेषातिदेशे ज्ञापने नैतस्य साफल्यात्‌ स्वेऽत्र णुदि
त्सूत्रे भाष्यप्रामाण्यात्‌ उदेत्त्वात्‌ विधेयस्य विषयतया बोधविवक्षया अनुबन्धविनिर्मुक्तोऽसत्त्वेपि स्या
निवत्वारे शत्वयोः सानुबन्धकनिर्देशोऽनुबन्धविशिष्टस्य सत्वेस्य चित्तिर्दैत्यादिसूत्रे भाष्याद्धस्य मात्सालाभे
नकित्वादेः स्थानिस्वन्ध्यपत्ते निसेन निवेक्षमात्रे ज्ञापकस्य प्रयोजनेनलात पहेसाधविचिस्मेव ए
ते नन्वमाहतः स्यात्‌ त्वपयात्वे निधर्मविधेश्याश्रपरोऽनल्विधाविति प्रतिषेधान्तात्‌ होः कित्वस्य तथात्वाद
स्ति प्रयोजनमिति वाच्यं प्रमाणाभावेनान्त्रे तस्य दूषितत्वादिति रिगित्यपास्तं। स्थानिवत्सूत्रे भाष्या एम०
दिप्रामाण्येनैतस्यार्थस्य समर्थनस्याभिदीषतत्वादिति बोध्यमिति दिक्‌ अवः पास्मिन्पूर्वविधौ पूर्व

सन्नेतोऽत्रैवलक्षणमाहात्रसत्त्वे इति सिध्यतीति। अत्र न्यथा रोरमिटीति सत्त्वे रोरचेचेनानुपादानात्पानिव
त्ते न सिध्येदिति भावः। अत्रे सिध्यतीत्येतः दन्तनामत एव चः। पर इत्यादि सार्थकान्तः। पान्नतोऽव इति किमि
त्यादि तु कृते स्यादि सन्तोऽपठः। तथैव पुंस्त्वोत्तौ लेके गुरुवे रेणो व्याख्यानत्वाद्व न तु विपरीतः। तुकृन स्यादिति स
सानंतारमत एवेत्यादि पाठं परिकल्प्यतत्स्याशुद्धत्वाभिधानं पंडितानामशुद्धं केचाकुचोद्यमेव पन्नत्वं परि
कल्पयामः। सुलोपाहरणं पठपतीत्यादी उत्तरग्रन्थानुक्तरमत एवेत्यादिः सार्थकान्तः पाठो व इत्यु
रदरेत यादर्शनादिति तत्त्वचित्संदिलोपविधावेषलोपाजादेश एव न स्यात् निर्विवाद उक्तः। लघुपधत्वेनि इ
त्याकारोपधाद्देदृग्रस्तुहाहेणमिनिवाच्यं स्वरदीर्घकं प्रलेकार्यः। अविद्धपधत्वेन स्यानितापोऽत्र भावेन
पूर्वोक्तार्थे सेतन्मूलकत्वेप्यत्रलिलोपस्याभावेनोक्तः पाठः। न एवेत्सुपपंचमकासंगतेः। व इत्यच्चे रवरेता
यापाठसत्त्वेसीपकल्पनायामत्रभावेनचपरेकेल्पामहत्न्स्यासद्भ। तेष्विव इत्यत्रैवविरलत्वापाठनुपल

॥

श०वृ० भ्यो चवस्थे खरस्यार्थत्वं प्रस्मात्रपरत्वे न तत्रत्यप्यासत्तोपि पाठस्याति र्लोपकत्वाद्धा अत एव सारभूत
लघुशेखरे अत्र तिर्यग्न्यकृत इति विवेकार्थं यलोपादिनस्यादिति नचैव यलोपेकार्येन णादन्तेतिस्थानि
वत्व निषेधात्रैदं भवदेदाहृत्य मिति वाच्यस्वरदीर्घयलोपेषे लेति अत्र स्तुसम्पगेवेति बोध्यम् असौ योत्पर्थ
इति यत्नुश्चापरविधावि त्याज्यामितिश्चार्तिकस्यस्त्वविधावित्या निर्दावफलके स प्रत्याख्यानाय भावसा
धनविधिशब्देन कर्मषष्ठ्याः समासे वा ख्यापयन्ता सन्निपातादविरास्योपरा लोपयोः कृते पोर्षित्वं तोत्वा
देविकिरणाकारस्य मरिती वक्तेनैकमादादर्भार्था क्षप्राप्तिः स्वभविष्यतीति भाष्यकृतीयसंदृत्तेन नु सम्बः चे
सामान्यषष्ठ्या तेपि नापि तादृशस्यान पक्रमात्त्वंवचसो मात्रस्यग्यानास्थानेयोगत्वस्य स्वमतेनानुवादेपि प्र
वनंगीकारे तात्पर्यस्य दर्शितत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत्तु एनैवः पंचेदं हृन्तादौ नु न दोषः अत्र हितेसूत्रस्य परिभाषया ए०
नेकारानुकौ निर्दिष्टस्यात्तयोः कर्तव्ययोः स्थानिवद्भाव प्रकृते सुसंगतत्वादित्याहुरिति तत्र भावसाधनवि

विशेषेन कर्मषष्ठ्यासमासस्याभाप्य कृत्तांकंछवरेण व्याख्यानात् भावसाधनस्येति प्रतीकमुपादाय भावे साधन एव वि
धिशब्दोस्यादकोचाशाभिधाने पूर्वस्येति संबन्धसामान्यषष्ठीति प्रदीपकृन्नाकंछवरेण व्याख्यानेनन्ते विरोधाच्च
कर्मषष्ठ्यासमासेन पूर्वकर्मविधानेऽसमर्थेऽप्राप्तत्वात्रीनोसिद्धावयोनेपः पर्यवेन्दुरुक्तो हेतुसिद्ध्यापत्तेश्च वान
चयस्येति चेलृकृतद्धितलुकी सामान्यमीकारानिवृत्तो सन्निपाताशिष्टानामन्यतरापायेऽपि तन्निमित्तस्यानुकोनि
वृत्तेरनुवृत्ति पोः कर्णोऽन्यतो स्त्रीकार्यविष्यानिवर्तते प्रवृत्तिनिर्दिष्टेति वाच्यभानुगमनेकोऽसि कारस्य पस्यानि
सन्निपातशिष्टत्वेऽपि लिपिविपरीतोऽनुगमनकोऽसर्वविधानेन स्यानिनिमित्तकत्वाभावात्स्यानिवृत्तौ प्राप्तेः
नवृत्तेऽन्यभावभाविनामात्रेणानिमित्तत्वेमेवमपि पूर्वं प्रवृत्तत्वेन पुनरुक्तपोर्लक्ष्ये लक्षणमिति न्याये
नाप्रवृत्तेश्च सन्निपातशिष्टन्यायप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबंधेनासिद्धागमस्थितिसंपादनमात्रेणावृत्ते
श्चेतिप्रदीपोद्योतनयोः एवं च तस्याकृतसूत्रपरिभाषाविनप्रवर्तनेनिमित्तत्वाभावात् तस्या श्रस

स०द त्वस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वा त्वेनेव स्थितपूर्वं संबंधि सञ्ज्ञायामित्येगार्थोस्त्वकृकैवरश्रामाएपादलोपप्रथमा
११ र्थेनेतिवाच्यं परपतित्रयपधीदित्वादोस्यानि वेत्वानायत्वाव ध्याद्यावत्तरनः पूर्वविधिपाठे तं त्रे स्वीकृ
12 तोभपार्थत्वाभ श्रावेस्यकः केवलैरेव शब्दोः प्यर्थे पूर्वस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठीत्युन्नेयं ग्रथांतर निमित्त
स्यकार्य्यातिदेशः इति सिद्धान्तमनेप्रधानकार्य्यविधायकत्वाभावेन गुणत्वात गुणानां च परार्थत्वादिति
न्यायेन षष्ठी स्थानेयोगे नियमपरिभाषायाः अप्रवृत्ते एव वस्तुतेन्यथाविधातिवक्तव्यमित्याशंक्य केयटानि
स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानीत्युक्ता भाष्ये एकदेशयुक्तिः अपवादसन्निधानयोः सिद्धवत्सू
त्रेणासिद्धेः धिन्वकृण्व्योरादावुकारस्य साधुत्वार्थं धात्वकेत्वेस्यालक्ष्यमित्येनूतस्य दुर्लभत्वादित्यभ्युपगमात्सिद्धान्ति
नापिभावसाधनविविशद्वस्याप्युपादानमत्रेति सिद्धान्ते वोध्यपि न तत्रोक्तं तथा चोवक्ष्यादेर्भावसाध रामः
नविधिशब्दोपादानेस्यासाधारणोदाहरणत्वाभावेनेनेयद्यस्मादेरेवतदसाधारणोदाहरणत्वेनो ११

ङरीत्यात्तस्य केम ष्वेच्छा समासे सिद्धभावेन भाक् साधने विशिष्टस्य संबन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः
स्येव युक्तमिति दिक् । तन्नेच्च द्विर्वचने स्वर्णादि ग्रहणं व्यर्थं तेषां त्रियादी स्यात्तेनासिद्धत्वात् तत्र का पर्स्था
निवृत्तस्यैवात्र सन्तोऽरतः । सूत्रे रीत्यैवाङ्गीत्रैति न्यातिदेशानामिति स्वरसवर्णादि स्थपनिषेधविषयकाचः
परेतिसूत्रमिन्नेवाति सृष्टिन्यातिदेशानामित्यर्थः । द्विर्वचनेस्वर्णादि ग्रहणस्य चारितार्थ्यप्रदर्शनाय तत्तादेशान्यत्वनि
वेशः । तापन्नुस्मत्ताहोहितसेवात्तथाचेस्यान्निवरादेशस्त्रेत्तादिलक्षेणादिनामिव स्वरसवर्णादिभिन्नविषय
काचः परेत्वस्यापि त्रिपाद्यां प्रवेशोऽप्रसक्तापां पूर्वत्रासिद्धेनस्यानिवदिति वार्तिकोऽस्थाने संगच्छते न स्वगघ्
नेव तदृक्षद्यद्द्विर्वचनस्वर्णादिग्रहणाप्रसक्त्यास्थानं भाष्यवार्त्तिकेक्तमिति एतेन स्यातिदेशानां त्रिपाद्यां स
र्वेथा प्रसक्तिरचः परस्मिन्निति सेतस्यान्वेकचिद्दृश्चवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिरपि तेन नतस्य दोषहृदति वचनस्यापि सद्भं
तथ्ववित्मलोति सम्भावनानिराकरणार्थत्वद्विर्वचनादिग्रहणस्य चारितार्थ्यादित्यपास्तम् ० स्वरसतो सं

रा० २० रारल्लाभात० लुग्वाउदेति सूत्रे लुकग्रहणादधस्तनयोरप्येवं चकारग्रहणात्पूर्वत्रासिधीपेरत्यनिरुक्तेन न तु स्व
१२ रोपरत्यरे: सिधिरिसपिन० ग्रउक्त्रीसादेमूलोमूलीत्यस्यामासाल्लुग्ग्रहणस्यावरूपकत्वात० अनुसूत्रपर्यक
कारग्रहणमाधेयमपामव्यानाय्व० नेसरोपरत्यरेत्यपूर्वेवचनेत्वमेवमाध्ये: अस्यारव्यानामितिदिक० केचित्तुवृत्ति
13 वृत्तिमानोम सिद्धि तेन स्मार्त्तेषांस्यानिवद्भावे शाश्वनादिवद्भेसारीनाक्षिप्यर्थ ४० अन्यग्रहणमचः पर
स्मिन्निसस्मत्रियायोग्रहत्यमावह्निपूर्वत्रासिधेन स्थानिवद्भित्यस्यार्थत: सिधिरुक्ता० यद्यप्येवं सति ग्रापकेन
चारितार्थ्येन ज्ञापितं नित्प्रत्यापि द्विर्वचनादिग्रहणं पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भित्यस्यैकदेशानुवाद इति स्फुटत्व
र्थ० अतएव ग्रन्थकृताबोधनार्थमित्युक्तं न तु ज्ञापनार्थमितीत्याहुः ४ सिद्धान्तमाह० अत्रेति० तथाच
पदपरत्वमावपदस्य पारसम्बन्धित्वेन एतन्न पुत्रसापत्नापत्यग्रहणेन परवनपारचामावपवकर्मकविधौ क ए० ०
र्तव्ये इत्यर्थे पारत्यरपदस्याजादेशोन स्थानिवदित्यर्थे स्येवलोभेनतरेकवाकेतपापष्ठीतस्मरूषपक्षेपि १२

नथैवेति वोध्यम् ॰ नराट् । नैनेति । जक्ष्वेति । यत्तु वस्तुतो झलां जशोन्ते इत्यत्र झलामपदस्य विशेषणात् । झल
न्तपदस्यालोन्त्यस्य जसित्यर्थे निसिधेन्तस्य ग्रहणं तस्यान्तस्यैव झलो जश् भवति न तु लोपे कृते पदान्तस्यापीत्यस्या
र्थस्य क्रोधिकाराज्जोरत्वमाश्रित्यैव नन्तरां तत्र केतं ध्येस्यानिवृत्तावेनिषेधो नापि हस्वत्रासिद्धेयेति । यत्र तु हस्वत्रा
सिद्धस्यासंपथावेतस्यानित्यत्वे हस्तत्रापि भागिकं ईस्यासंयोगादि लोपादि विवक्षेत्रि कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यू
मप्यवं; परस्मिन्निस्येत्यत्र हस्ति सम्भावनयाततन्निषेधमविचार्य परे न्तः परान्त इति सप्तमीसमासोभ्युपगमे
न निषेधो भाव्य उक्त इति दिक् इति । न ङिसम्बुद्ध्योः । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र नेत्यस्याधिकृतपरविशेषणत्वेन
नकारान्तस्य परस्येत्यर्थे नालोन्त्यपरिभाषया सकलेलक्ष्यासिद्धौ अत्र ग्रहणेन परस्येत्यत्र नेत्यस्याधिकृते पर
विशेषणत्वेन नकारान्तस्य पर[स्येत्य]र्थे नालोन्त्यपरिभाषया सकलेलक्ष्यासिद्धौ अत्रैतद्ग्रहणेन परस्मात्परस्येत्यत्र नेत्यस्या
धिकृते परविशेषणत्वेन नकारान्तस्य परस्येत्यर्थे नालोन्त्यपरिभाषया सकलेलक्ष्यासिद्धौ अत्रनाग्रहणेन प

श०व० रस्येत्यस्यावयवषष्ठीत्वज्ञापनायकार्यासिद्धेः ऌलीतिनिर्देशकरणेनोपान्त्ययरुणास्यावयवस्यकत्वेनवैयर्थ्याभावाच्च ज्ञा
१४ पनेफलन्तुपरेणोकारेशास्तरयोः कुमार्य्यः ह्रस्वादस्यादावपिसिद्धिः अन्यथाकुमार्येव स्यादित्यादावेवस्यात्
14 स्यषष्ठ्यावेरपरस्यपदान्तलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यनेनोभयोरपि अत एव क्रोः संयोगाद्योरन्तेचसंयोगान्तस्यलो
पइत्यादौतत्रतत्रान्तग्रहणंचरितार्थम् नन्वेवंकृतेपिमोनुस्वारः इत्यत्रापिपरस्येत्यवयवषष्ठ्यापत्तेपदान्तस्य
लोपे कृते नकारस्यानुस्वारः स्यादिति इत्यादावप्यनुस्वारापत्तिरितिचेन्न तथात्वेपिपदस्यावयवमकारयोः
परान्तापरान्त्ययोर्नैरानुस्वारसिद्धौ नश्चापदान्तस्य इत्यत्र नकारस्यानुस्वारविधिवैयर्थ्यापत्त्या
तेनपूर्वसूत्रेपरस्येतिस्थानषष्ठीत्वज्ञापनद्वारासामानाधिकरण्येनान्त्यपदस्यापनातिकिञ्चपरान्तस्यैवमलो
जनसंभवतिनतुलोपेकृतेपरान्तस्येत्यर्थज्ञापनेमानाभावः एवंनलोपप्रातिपदिकान्तस्य भूलोपइत्यर्थज्ञापनेनापि एम०
चारितार्थ्यसम्भवात्तथात्वेतिनामध्यामित्यादौजश्त्वनस्यादितिसंक्षेपः संयोगादिलोपादौत्रेपादिकेतस्य १४

दोष इति केच्यनास्थानिनत्वग्रहेणावपित्तद्विन्ते त्रैपारिके पूर्वत्रासिधीये इति निषेधात्तेन्यमोमानामावाच्यः ते
विचार्पपदेन्त इति भाष्यस्य प्रवेतिरित्याजने साधकप्रमाणाभावाच्चेति यत्किंचिदेतत् तस्माद्वृत्तस्थानित्वा
दे पूर्वत्रासिधीये इति निषेधाभवेत्तोपेनेस्तो क्तोर्थकत्वप्रादेशपक्षमिति दिक् यत्तिलभ्यत इति नन्वेस्मिन्पक्षे स्था
निवत्त्वस्य त्रिपाद्यांप्रवृत्तोज्ञापकाभावेन एमहत्यादौ विसर्गापत्तिरिति चेन्न प्रत्ययः परश्चेत्यादि निर्देशो
नैव मनोरमादौ तत्साधनात् एतेनास्मिन्पक्षे स्थानिवत्त्वस्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तौ ज्ञापकन्तो भगोहाति सूत्रेः ग्र
हणम् विसर्जनाय सूत्रे पादिकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रत्याः सिधत्वात् स्थानिवत्वाभावे तो पत्वाप्राप्तेर्देवाः सन्तीः
त्यादेः सिद्धेरिति वो ध्यमित्यपास्तम् अत्र यत्ह्रस्वात्मभोभगो इति सूत्रे भाष्यप्रसारव्यानानामेवत्वतले म अवर्जनीय
त्वेनेति विषयसन्निधानेज्ञानं मेम ज्ञापकता मिनीदायांप्रत्यामपि तर भावस्य कर्तृम श्रुमतेत्वेन त्यर्थं ४० कु
स्यादित्वेः परस्योति पकारादेरित्यर्थः अत एवेति सजातीयग्रहणादेवेत्यर्थ इति स्यार्थे कमिति अत्र त्यायो

श॰दृ॰ रस्तीभ्यामित्येतद्विषयेतडयात्तसामान्यवर्णत्रयावश्यकत्वेनसर्वत्रैतत्सामर्थ्यमिदित्वस्याप्युक्तंयन्ननुवृत्त्याप्तिप्रेत्याधि
१ करणसाहचर्यादेकारादिवर्णमात्रेछदित्वंचेोऽर्थकेनानेननिषिद्धंनिषेधेतरानर्थक्यंस्पष्टमेवेतिभावः॥ तथा
चोवृद्धत्यननुवृत्तिंशाकटायनेनस्वरूपसाम्यस्यपूजार्थतामभिप्रेत्यैरमुक्तमितिपूलितम्॥ एतेनविकल्पार्थत्वेऽपि
नञोऽननुवृत्तिरूपमत्रविभाषाचेत्याशयइत्यपास्तम्॥ भाष्यानुक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वेनत
याश्रयवर्णनस्याशुद्धत्वात्॥ परिभाषालभ्यमिति॥ परिभाषार्थस्तुअल्लोपेकृतेलौऽल्लिइतियेनेतिश्रुत्या
ऽल्लाद्यकेसन्निपातेनिमित्तत्वेनाश्रितेषोविधिस्तन्नाशेनपद्यइति एतेनपुस्मिन्सन्निपातोःल्लात्वाप्यस्त
सन्निपातार्थेनिमित्ततानापस्यकस्तोऽर्थाः स्वाद्वेतिकरणोविशेषणेयोविधिस्तन्नाशेबोधव्यइतिविशेष
स्तुअन्यत्रद्रष्टव्यइत्यपास्तम्॥ सन्निपातार्थस्याऽऽश्रयणेनेदृशीत्यादौपरिभाषाप्रवृत्तिमनापत्तेरनन्वेपाय ए॰
त्तेश्चेत्यन्यत्रविस्तरः॥ उपपादयिष्यतेचाग्रेकैयटोक्तत्वेनपुक्तमिति॥ यत्तुश्रीबोधपारम्पर्णैश्छियाणां

मनुक्तमेरौगस्तत्रगाकार्थयोरध्ययनतात्पर्यपर्यालोचनेदृष्टेः अतएवमध्येपपाराः पूर्वान्त्येधीन्त्वा
धन्तेनोत्तरानित्यारेस्तु क्रिसमस्तइति कैयटेनाध्यायानामापायइतितत्त्विन्त्यम् आचार्यपारंपर्यापरिच्छि
न्नाशामनुक्तैमेतास्तु अध्ययनसत्त्वेविततदाल्यार्थतात्पर्यपर्यालोचनस्यप्रथमाध्यायस्यसत्त्वात्सूत्रपरिभा
षासूत्रनिषेधसूत्रेषुविध्यर्थाजातकर्तृमशक्यत्वेनाभावात् लक्षणप्रवृत्तेर्नतथाकर्तुंशक्यमितिवाच्यम् यथासंख्या
दिशास्त्रसंस्कारेणापूर्वसूत्रलवाक्यार्थनिष्पत्तेः प्रागेवोदेतोरित्येतद्वचननूलकव्याख्यानसदृशतत्पदार्थोपस्थि
तिमात्रेणोचइत्यनेनवस्यास्थानेऽन्तरतमइति परिभाषासहकृतपदार्थोपस्थितिमात्रेणावाक्यार्थबोधानिष्प
त्तेस्तदन्येप्रकारणात् मध्येपदार्थादेर्यार्थिकार्थस्यतुयथासंख्यादिसहकारेणपदार्थोपस्थितिमात्रेण
जातलक्षणसंस्कारकेवाक्यार्थबोधमात्रविशेषविहितत्वादिनाः क्वादत्वनिर्णयेनोपपत्तेरिति इतरे
वर्णास्तुचेः कैयटस्यस्वग्रन्थविरोधमाहुः अतएवेतिनिमित्तत्वबाधइति तथाचलोपोव्योरित्यस्यवकारे

परतोऽप्रकृत्यावद्रूपस्त्वरुणपकत्यावान्त इति निर्दिष्टमङ्गं तिरिति भावः निमित्तत्वानाक्रान्ते इति जीरदानुरि

श॰ ५० त्यादौ वकारभिन्नेरेफात्परतो निमित्तत्वानाक्रान्ते चकारे कार्मित्वस्य चारितार्थ्यादित्यर्थः चारितार्थ्या

दिति यथाम ...त्रे सारौ निमित्तत्वानाक्रान्ते हकिस्यानित्वस्य चारितार्थ्यान्न सुधुपास्य इत्यादौ स्था

नित्वेन निमित्तत्वस्य बाधस्तद्वदिति भावः अनवकाशविधित्वे प्रमाणमाह तद्धितेष्वचामिति विधे

यविषयत्वे प्रमाणमाह यद्वि धाधके चेति तदुपपादयति अनन्ते इत्यादिना अन्यथा तस्यानुवाध्य

विषयेपि वृत्तौ क्रियासमभिहारे यङ् योत्पत्तिर्यातेदृत्तेर्धात्तोरित्यर्थे नानुमापत्त्वमेवन विधेयत्वमि

ति तात्पर्यम् यत्तु इदमभ्यस्तस्यैपमात्रेम् वस्तुतस्तत्र पावकशोचिषा नाविधेयत्रयम्भिर्दधन्न्द इत्यादि तिप्रा

सापासविवेकमापेनरन्तोपटवपेत्या दोएकद्वित्रिविधीनांकाण्डमीमांसके रूपत्वेन प्रक्रियते पद इ एम०

त्ततेथनामप्यन्तिवेत्त नेदृद्वकारस्यविशेषशब्देनकापित्वबोधनारन एवं रदोस्पामितिविशेषतस्त्र

तेन निमित्तभवेन तपोः कार्यित्वबाधइति भाष्ये उक्तम् स्याद्‌न्वैरत्वांत्रंश इति पतीकेमनोरमोरमाशब्द रत्नेपोः
विस्तरस्तत्रैवेति । तस्त्रिंत्यम् । धातोरेकाच इति सूत्रात् । क्रियासमभिहारविशिष्टपदारे विधेयत्वप्रतीतावपि उक्त
रीत्या क्रियासमभिहारो रेऽर्थस्य पदः धोत्यत्वाधातुत एवलाभात् माप्रा सविवेकन्याये न पदः । एवंविधेयत्वपर्याविसा
नात् । अत एवमातेऽधीति विहितेन लुप्तसन्धिवर्तमानकालस्यनात्तेन न्यायेन भूतकाले त्वाबाधकत्वम् । तेन राजपूजित इ
त्यादौ भूतेक्तान्तस्यप्रतीयातन्नसमासइतिमत् तोयपतिः । रक्तोपदं यत्तारा वपितसर्वविधेयं कितेकस्यचिन्न किंतु व
देश्यपरज्ञातेद्वपो रज्ञातेत विशिष्ट मितित काचित्के सनावकार स्यधर्मिणो लोकशास्त्रसिद्धत्वेन तत्तगत स्कारविशेषस्या ज्ञा
तज्ञाप्यत्वेऽस्य विधेयत्वेपि निमित्तत्वानोक्तातेजीयदनरित्यादौ चारितार्थ्येनानवकाशत्वाभावान्न्यायावषयत्वाभावाच्च । अ
वः पसेकगत निमित्तत्वस्यतु विधेयत्वारनविचेतिधिन्यप्राप्त्या को पिलानोक्तान्तेः चारितार्थ्यमानवकाशत्वाच्च । न्याप
प्राप्त्योपदिष्ट मकासंडूः नेष्ट । स्याद्वश्याप मध्यो भाष्येधात्वंश इतिप्रतीके शब्दरत्नेमावप्रकाशपोष्टत्यामलम् । इष्टवादेर

नमिवानेयेति। यत्तुलक्षणासूत्रे भाष्ये न पदान्ताः परसामस्तीति पा० ८।४ तस्मात्। ननु च दमस्तिकर्त्रे दर्ते इतितत्र ता
रभाष्येणापराणाद्यादर्शणासम्भावस्य प्रदर्शनोद्भविन्यमेतदितितदेव किंपमः। नपरान्ताद्दलेणास्तीत्येवभाष्येपाठा
त्। अतएवहलेशोऽनभिधानमभ्युपगम्येवाशंसो। ननु चेरमस्ती त्यादिनाशंकाकृता। अन्यथावक्ष्यमाणरित्यपदलनेस
वत्वात्स्वतास्यात्। अस्तु वा पगेणाइतिपाठो भाष्ये। भाष्यपिवनयावन्नभिधानेनकापिविपत्तिः। अतएवाग्रेनचापभिता
त्रिनाः जंशेषांकाकृता न हलेशो। समाधानचैवं न्तोहि स्वामर्थ्यास्तु वैनापरेणायमरिकिपोणस्यारणायहणान्यर्थसा
रचो ग्रन्थस्यानुन्नातिकइत्येवकपारिनिकृतमशाहे स्वादीनामभिधाने हि कर्त्रादेरिव देवादीनामपि संग्रह
याणाग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यालाभस्यासङ्गत्यापत्तेः। अस्मिंश्चैवपक्षेऽग्रस्त्रस्येति पर्युदासेन वक्ष्यमाणी
नांके पटो क्रमेणानुनपक्रमम्। अथ वेत्यादिना भाष्यकृता तत्र वक्ष्यमाणत्वेन प्रथमपक्षे तस्यापि तु मा एम०
नोचितस्यादित्यन्यत्र विस्तरः। ततेनतत्रादेशानेवेति। नचव क्रियाणालोपेचः। अरलरेङ् गुणादस्यादिपाठे उ इति एतत्के

रणापेक्षया गौरवमिति तरवादौ वक्तुमुचितमिति शब्दः । गौरवस्यातिस्पष्टत्वेन वालैरपि सुज्ञेयत्वात्तदुपेक्ष
णात् अतो मुख्यलक्ष्यानिविष्टपदसंग्रहाय भजामिरिति एतेनैव संतितस्यानेकरेफलकारपरोक्षा
सणापेक्ष्यस्य लघुकरेणा किद्गौरवमितिचिन्त्यमित्याशयात्सामः । तेनैभजामिरित्यत्र रपरत्वे ईत्वस्याप्य
नपरत्वेच नदोषोऽनेनाह । आएनपधामीद्वित्त्वाद्विति । अत्र रपरत्वेईत्वप्राप्तौ ज्ञोस्यातिदेशस्याप्य
नभ्यासे रेफस्य वर्णानापत्तिः रपरत्वे ईत्वं तस्मात्रे रेफस्य वर्णानापत्तिरुभयपाठे गौरवापत्तिरिति भावः
एतेनापृज्ञपृक्तधामीत्येभजामिरित्याद्यविति पाठपरिकल्प्य भजामिरित्यस्योपन्यासश्चिन्त्यः इदि जि
पथ्यामुतपाठे दोषाभावात् । रपरपाठेपि हलादिशेषो भविष्यतीति चेत्तर्हि मापाठिरपरः नत्वघ्यपु
धंकृत्वा कुबोधकर्त्रेभचितेमित्यणसाम । तथापाठाभावात् । गुरवस्तु सिधानोऽरएनेप इति सूत्रेस
त्वेभजामिरित्येतद्विषये विभज्यात्रे रेशस्य रपरत्वे हलादिशेषः पोः अवस्थेयानीमपि साधुत्वबो

३।०५।० केश्रक्रियां मे दापत्तपोरावभूपकत्वेनेरेवकार्यः कृतेचेतास्मिन्माडे हाडेरपितत्मसङ्गः नचेद्वला दिशो षेशानित्ता
ः एतदेशोपिन त्कल्पेनेश्रक्रियागोरवापत्तेः साधुत्वशेषकप्रक्रियामेदेन तद्भागापत्तेश्च । परावारणसाम
र्थ्याधलादिः शेषाप्रवृत्तेश्चातसादर्थमरपरोपीति णषइति गौरवमेदेपाङ्गः भाष्यात्ल्लोपनेरिति । अत्रनिरस
नीयकैयटानुयायिमतनिरासस्त्वादावेवप्रपञ्चितः इतिभाष्यैरिति । प्रसङ्गतोतिनिषेधास्तमासप्र
वृत्तिरितिनदाशा०४ सूत्रप्रमाणत्वादित्याद्विनिर्देशोस्मान्निषेधानित्यत्वज्ञापनात्समासप्रवृत्तिः क्रिया
द्वयाध्याहारेगौरवज्ञेयत्राखरसः भाष्यस्वरसइति यत्तुअज्ञाराविमीत्यर्थेगव्यातीतादोप्रत्ययलक्षणेन
प्राप्तत्वादतिप्रसङ्गः स्याद्वारणायाभाऽवयवेऽचीत्यर्थस्योक्तत्वात्स्य भाष्यप्रामाण्यात् कल्पनेपि प्रकृते एञा
राविवत्यर्थेविनिर्दिश्यमानपरिभाषापादोषाभावइतिपरिभाषाप्रदीपार्चिविविस्तरइति । तच्चिन्त्यम् । उद्घोप एम०
माणास्येवस्थानित्वेऽप्रतीयमानस्येत्यर्थेबोधिकयानिर्दिश्यमानपरिभाषयापादः पदस्यादोपादश्ची

नाङ्गस्य प्रतीयमानत्वेन स्थानित्वव्यारोपप्रवृत्तेः साक्षादुच्चार्यमाणत्वेन प्रतीयमानत्वाभावात् स्थानित्वस्याव
रणात्· अत एव चिक्ष्विलिस्कु त्रेऽश्रुवर्णान्ते धातुस्थानेऽवासिस्वर्थे न धात्वादीनां निर्दिश्यमानत्वेनान्त्यादेशत्वापेप
द्ध· वक्ष्ये· इ· त्वं सफलम्· न उ· आ· उ· तदृत्पत्त्यपेन विधिरिति तदन्तस्य प्राप्तस्थानित्वस्यानपावारणामिवेड्वर्णान्तधा
तोर्येन विधिरिति बाधकपालिन्विधिरिति बोध्यतदाशङ्क्यानपावारणांस्सुशकम्· नेषां नुवृत्तस्य निर्दिश्यमान
त्वभावद्दृत्तिग्राह्यम्· न ह्येतस्य सावित्यादावनुवृत्तस्य हायधौ निर्दिश्यमानत्वस्वीकारादिति चेन्न· उपात्तस्य सर्वस्यानुवृ
त्तस्य नन्वधिकारस्त्रानुसूत्रस्थपदस्यैव निर्दिश्यमानत्वस्वीकारात्· निर्दिश्यमानपरिभाषापावारणास्यक
र्तुमशक्यत्वात्· किञ्च· तव मतेऽप्यादेः परस्येत्यनेनानिर्दिश्यमानपरिभाषायाबाधात्कथन्तत्संज्ञोस्य· ननु
अज्ञाएवमीत्यर्थ्यादेः परस्येति परिभाषयावारणासम्भवात् वैयधिकरण्यस्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न· परस्येव
विहितकार्यं तत्परिभाषाप्रवर्तनेऽम्मतेन कोपि दोषः· किञ्च· स्थानषष्ठीविषयेऽवोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्या

शा·५० एजादावधत्वादिति निमित्तसप्तमीविषये ऽप्रवृत्तेः नचैवं पूर्वपरयोरिति स्थानषष्ठीनिर्देशात्परिभाषाप्रवृत्ति
रिति सूत्रे स्थानिनियमाभावात्फलाभावाच्च परिभाषाया अप्रवृत्तेः अन्यासत्त्वाविशेषणीभूतस्य स्थानष
ष्ठ्यन्तमाश्रयेण विधिरित्यादिना तदन्तस्य प्रतीयमानस्य स्थानित्वमस्ति किं तत्रेति· स्थानषष्ठ्य
न्तस्योच्चार्यमाणस्य स्थानित्वा पार्श्वेनपावोधनीतः किं च गच्छतीति फलमप्युक्तं प्रत्यये परे ऽस्ति नाम
भुक्त्वापि पूर्वपरयोरिति प्रसक्तो ऽस्त्वाश्रितं तद्रूपषष्ठ्यर्थाभावात् तस्माद्विशिष्टस्य स्थानित्वाश्रयणे वै
यधिकरण्यं जोपनाद्वा न दोष इति संक्षेपः ८ वृद्धिर्भवत्येवेति· पञ्चमीषष्ठ्यन्तरहरिरेत्येधू ऊहत्येवृसिद्धे शि
पशयोनि देश-श्राद्धधातुकाविषये धजे वृद्धिनिमित्तताये तनाथो ऽनेऽपेधयते इत्यादौ नेव वृद्धिरिमे
वाभिप्रेत्यापन्नस्यपर ब्दान्तरत्वमिह प्रसक्तमाधवाचार्यैः रितिवुधमनो हराभाष्याचक्षः तद्धि नयश्रा
वीलिङि· उपेधिवोदोपेधिषेत्यादौ वध्यनापत्तेरिष्टापत्तिस्तु नमाधवमते वृद्धेवृद्धेरिष्टत्वात् त्यावि एम्०

धातुकविषये धनेर्वक्विनिमित्तता धीतकत्वेनापि तयोः सार्वधातुकेनोपैधपते इत्यादौ स्पन्नो वधि प्राप्तेश्च
एतीति शितिप्रनिर्देशो न तरं शेप्यामं धातुकविषये ऽन्तरी त्यात् धमाभावुपेत्त इत्यस्य सिद्धत्वेनेणो का रा
दौ प्रतिषेध इति वार्तिकासङ्गतेश्च योगविभागेनेवोक्त्य एतीति विशेषणमाताम इत्यगवतो तस्य
सिद्धत्वेनेणो कारस्यानासङ्गतेश्च मा भवत्यन्यस्य मनोरमायामेव स्पष्टं दूषितत्वाच्च धातुनिर्देश
श्तिपो विधानेनेश यः शास्त्रम् आसतेनेणो कार्यविवक्षायाम् प्रमाणाभावाच्च तस्मान्निर्देशे न फलान्तरा
भिनिवेशः शुध एवेति दिक् एतेनैव लिणोयतस्य सविशेषकेष्वेतीति निर्देशो व्यर्थ इति वेदीगतीत्यत्र प्र
श्लिष्टस्य ग्रहणार्थः स्यादिति प्रतिषिद्धत्वादेति स्त्रैणोक्तात्यसेत इति व्याख्यानं ज्ञेयमित्यपास्तम् इणो
कारादौ प्रतिषेध इति वार्तिक विरोधापत्तेश्च सूत्रे उक्तमिति मनोरमायामुपपादितत्वोरदेवो णौ ग
जेः पृथक् ग्राजिग्रहणं ज्ञापकं नुशब्दत्वादौ दूषितमेव तदधारम् प्रकारस्वराडनन्तमात्त्वोतप

20

शा॰रू॰ रिमाषेनशेखररदोषोधारं द्रष्टव्यम्॰ स्थानिवद्भावेनतु॰ नैतदत्रेष्यमिति॰ एतच्चान्तारिवत्सूत्रस्थकै
यटानुरोधेन॰ तत्रहि॰ आनुमानिकादेशमिवतथाभूतं स्थानिनमप्यादेशग्रहणासामर्थ्यारा
रावसर्वत्रस्थानिवद्भावेनासिद्धवन्तादिवद्धेतिसूत्रमध्यर्थमित्याशंकेवन्तार्थेनलिविधौस्थानि
द्भावउक्तोऽस्तिध्यर्थमिदन्तथाचश्रीरपेरोत्पादावेकागुत्तरपरेणाइतिगात्वमलिविधिरप्यन्तेवन्द्रा
वाद्भवति॰ यल्विहवार्त्तिकमतादिवद्धत्वनुमानमिश्रस्यादेशवचनारिति तदादेशग्रहणप्रयोजनापराम
र्शनसुक्तमिति॰ नन्वत्रैकाचाकस्यमुतासत्वेनोत्तरपदत्वस्यस्थानिवद्भावेनापिसुलभत्वात्तिद्धान्तिनस्त्रा
देशग्रहणप्रयोजनाज्ञानस्यैवकुमशक्त्याद्योक्तौकैयटासङ्गतेरत्रैवोद्योतकृतोहरदत्तमतत्वेन
प्रतिपादितत्वात्तदसाधारणमुदाहरणमत आह॰ किञ्चेति॰ एतेनन्वेदृश्यैकाराभेद्रातपरत्वेवासी राम॰
त्यतिदेशेनतदेवानीयतेनत्वेकाचत्वमपि॰ यथाऽहृदितामित्यत्रवत्वादित्वमितिस्थानिवद्भावेनास्य

प्यन्यथासिद्धेः अग्रीयकृतेत्यग्रेशिशितोराद्वरणानिराकरणावसरेह्यादत्तमित्यत्रेऽस्यापारनाच्छिन्नसमेः । तदित्थयास्त
म् । विशिष्टातिदेशान्वितो नात्तरपरत्वेनोत्तरपरसम्बन्धित्वस्याविरुद्धमत्वाच्च । वस्तुतः स्थानिवद्भावेनह्री
रवे गेत्वस्यासिद्धिरेवस्यमासारीत्या एकारेशस्याभिन्नत्वस्य तद्यासात्तदादितार्थवत्समुदायपदोर्वीकल्पने
ऽपि एकार्थीभावेनोत्तरपदभूतपदशब्देऽर्थवत्त्वाभावेन तत्कल्पनेमानाभावात् । अत एवराजकीयं इत्या
दौ अप्यह्नोपोऽनुसम्मतं तु अन्तारिवद्भेति सूत्रेणौकारेशस्यानिभूतपूर्ववर्णादित्वादितार्थवत्समासेनप
समुदायवत्तिधर्मस्यैकाजुत्तरपरकत्वस्यैकारेशविशिष्टे अतिदेशेन सात्वमिच्छिरुपमेव चकैपटोपा
ध्यायानामाशयइति । पाणेरुपान्त्यिह्रविसमयः क्लिप्रदीपोद्देशेनदत्तेनेत्युदेक्षणम् । अप्राप्यत मि
त्यायातं हेदिवंत्स्यापनः कथं । तथा हि एकारेशान्नाकपोपूर्वपरेणत्वदितसमुदायधर्मः । तत्रै
कारेशोतिदिश्यतेइति ठक्सूत्रार्थमाश्रित्य हरदत्तोक्तनूपणां प्रवर्तितेनविहेवप्रदीपकृतासो ।

श्री

21

श०दे० सूत्रार्थश्चाश्रितः । क्षीरपेयो त्यत्र कृते एकादेशे नतः प्राग्भागान्तावयववत्त्वमतिदिश्यते इति तदुक्तेः । एवमुन्त्वप
कारमात्रे ऽन्तरपदत्वे सिद्धमिति न तदपेक्षाः एकाच्त्वे तु तत्र नास्तीति तदर्थं सति देशोऽपेक्ष्यते । न चैवं तस्स्था
निवद्भावादत्र व्यंशकमिति कैयटाशय इति तच्चिन्त्यम् कैयटेन विशिष्य तथानुक्तेः । स्थानिवदित्युक्ता स्था
निगतधर्मातिदेशविधानस्य सिधाने लाभइवश्चाद्यन्तवदिति न साधितन्मात्रवत्त्वप्रतिपधर्मस्य न नाना
द्रूप्यातिदेशादि सिनिषेधान्तमलेटितार्थवत्समुदायवत्तिधर्मातिदेशस्यैव कैयटालाभाच्च । अर्धविकारे एकदेश
विकृतेन्यायाप्राप्स्थापकारमात्रेऽन्तरपरत्वस्यासिद्धत्वालर्सटितार्थवत्समुदायवत्तिधर्मातिदेशस्यैव कैयट
लाभाच्च । अर्धविकारे एकदेशविकृतेन्यायाप्राप्स्थापकारमात्रेऽन्तरपरत्वस्यासिद्धत्वाच्च । तत्त्वेपि मातरन्ताव
यवत्वस्यैकादेशे न तद्धत्त्वान्तरपदत्वस्यैकादेशविशिष्टे लाभेपि तद्वत्त्वैकाच्त्वेस्य तदन्तावयवत्वातिदेश । एम०
सहस्रेणालाभाच्चापेइति एकादेशविशिष्टे एकाच्त्वस्यस्वेन एवं सत्वेनोक्तरीत्या स्थानिवद्भावेनालम्पस्यो

न्त्यपरत्वस्यैवानेन न्यायेनार्थक्षणाच्च· ननु तर्हि उत्तरपरत्वमात्रातिदेशेनैव सिद्धो कृतमेकानु
न्तपरकार्यातिदेशेनेति· मैवम्· अन्तादिवदिति समुदायस्याप्युक्ते· ननु तर्हि उत्तरपरत्वमात्राप
तिदेशेनैव सिद्धे कृतमेकाजुत्तरपदे वत्तएव पूर्वपदनशब्देन ग्रहणं भिस्याशपातेः तस्मात्स्व
वसांत्र गतिर्जिपथा श्रुतार्थस्वीकारे एतच्चापतेरस्यासातिद्धेः· पूर्वपदादिवदिति समुदायस्येति
धर्म्मातिदेश एवानेनेति सर्व्वं सुस्थमिति संक्षेपः ४२· न्यायसिद्धिरिति· उभयपत्रत्राप्यपरे
इति निषेधाद्धीकारे स्यान्निपन्यायेनापपत्तेरत्यारि सिद्धिरुपसर्गस्यापेतानिति स्वत्रेमा

श।७४२० बेस्फुटा इतिदिगिति॥ तदर्थस्तु शास्त्रस्यासप्रारोपमात्रं पनत्वं न तस्य चविदृव विषयस्यापि सम्भवेनोभ
यतेः आश्रयत्वो नान्तादिवदितिभाष्यस्यैकदेशस्यपुरस्तात् त्यनेन ज्ञापते इत्यादेः पतिपरत्वस्योपसर्गविशेषणा
त्वेप्यादिवद्भावेन सिद्धिरिति॥ ज्ञापकानुसारेणां कमेण्यमिति॥ उभयथापि स्त्रीत्वादित्यादिः पत्वे त्वस्योप
सर्गविशेषणत्वात् द्वौ चत्सम्भवत्थर्यदाधात्वदापप्रत्याख्यादित्यादिनिर्देशेषु संयोगान्तसंयोगादि
लोपादेरकरणाञ्च नन्वेत्यपवृत्तेनेतियोगविभागे तात्पर्यग्राहकात्रिपाद्यावहिरङ्गपरिभाषाइष्या
सिद्धत्वबोधनात् एकाप्यनुपपत्तिः॥ अत एव बहिरङ्गपरिभाषामात्र प्रवृत्तौ षुकिग्राह्यः कोऽसौ किंत्र
तोपुनः परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादितिध्वं

एम०

परीहारेवनदारलद्धरा

५०

